

UDK:182.2.(2).

Zarina SOLIYEVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail:zarina.solieva1981@gmail.com

SamDCHTI professori, f.f.d O.G‘aybullayev taqrizi asosida

MARTIN XAYDEGGER ONTOLOGIYASIDA VAQT MODALLIKLARI: HISOBLASH VA TUSHUNISH FENOMENLARI TAHLIL

Annotatsiya

Ushbu maqolada nemis faylasufi Martin Xaydeggerning ontologik qarashlaridagi vaqt tushunchasi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi inson borlig‘ini belgilovchi ikki xil fikrlash tarzi -“hisoblash” (Rechnen) va “tushunish” (Verstehen) o‘rtasidagi ziddiyatni vaqt modalliklari prizmasi orqali ochib berishdir. Maqolada texnik dunyoqarash (Gestell) vaqtni qanday qilib faqat “hozirgi zamon”ga qamab qo‘yishi va aksincha, ekzistensial tushunish vaqt ufqlarini (o‘tmish, bugun va kelajak) qanday birlashtirishi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Ontologiya, Martin Xaydegger, vaqt modalliklari, hisoblash (kalkulyatsiya), tushunish, Gestell (pozitsiya), taqdir, ekzistensial vaqt, Gegenstand.

ВРЕМЕННЫЕ МОДАЛЬНОСТИ В ОНТОЛОГИИ МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА: АНАЛИЗ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ И ПОНИМАЮЩИХ ЯВЛЕНИЙ

Аннотация

В этой статье анализируется понятие времени в онтологических взглядах немецкого философа Мартина Хайдеггера. Главная цель исследования - раскрыть через призму временных модальностей противоречие между двумя различными способами мышления, определяющими человеческое существование - «расчётом» (Rechnen) и «пониманием» (Verstehen). В статье даётся научно обоснованное объяснение того, как техническое мировоззрение (Gestell) ограничивает время только «настоящим временем» и, наоборот, как экзистенциальное понимание объединяет временные горизонты (прошлое, настоящее и будущее).

Ключевые слова: онтология, Мартин Хайдеггер, временные модальности, вычисления (вычисление), понимание, Гестель (позиция), судьба, экзистенциальное время, Gegenstand.

TIME MODALITIES IN THE ONTOLOGY OF MARTIN HEIDEGGER: AN ANALYSIS OF COMPUTATIONAL AND COMPREHENSION PHENOMENA

Annotation

This article analyzes the concept of time in the ontological views of the German philosopher Martin Heidegger. The main goal of the study is to reveal through the prism of time modalities the contradiction between the two different ways of thinking that define human existence - "calculation" (Rechnen) and "understanding" (Verstehen). The article provides a scientifically grounded explanation of how the technical worldview (Gestell) confines time only to the "present tense" and conversely, how existential understanding unifies time horizons (past, present, and future).

Keywords: Ontology, Martin Heidegger, time modalities, computation (calculation), comprehension, Gestell (position), fate, existential time, Gegenstand.

Kirish. XX asr falsafasida vaqt muammosi shunchaki fizik kattalik emas, balki inson borlig‘ining (Dasein) asosi sifatida talqin qilinadi. Martin Xaydegger falsafasida vaqt insonning o‘zligini anglash va dunyoda mavjud bo‘lish usullarini belgilab beruvchi asosiy omildir. Bugungi globallashuv va texnologiyalar hukmronlik qilayotgan davrda insonning vaqtga bo‘lgan munosabati tubdan o‘zgardi. Xaydegger borlig‘imiz doirasida bo‘lishning ikkita usulini ajratib ko‘rsatadi: hisoblash (texnik-ratsional yondashuv) va tushunish (ekzistensial-ma‘naviy yondashuv). Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, unda aynan shu ikki yondashuvning vaqt bilan qanday bog‘langani va inson taqdiriga qanday ta‘sir qilishi tahlil qilinadi. Biz “hisoblash” hukmron bo‘lgan davrda “tushunish”ni qanday saqlab qolishimiz mumkin degan savolga javob izlaymiz. [1,2].

Adabiyotlar tahlili. Martin Xaydegger falsafasi, xususan, uning texnologiya va vaqt haqidagi qarashlari G‘arb va Sharq falsafasida keng tadqiq etilgan mavzulardan biridir.

Ushbu maqola doirasida mavzuga oid adabiyotlarni uchta asosiy guruhga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq:

Asosiy manbalar (Birlamchi manbalar): Tadqiqotning nazariy poydevori bevosita Martin Xaydeggerning fundamental asarlariga tayanadi.

• “Borliq va vaqt” asarida faylasuf inson borlig‘i (Dasein)ning vaqtinchalik (Zeitlichkeit) xususiyatini ochib bergan. Ushbu asar maqolamizdagi “tushunish” (Verstehen) fenomenini tahlil qilishda kalit vazifasini o‘taydi.

• “Texnologiya masalasi” ma‘ruzasida Xaydegger texnologiyaning mohiyatini “Gestell” (Pozitsiya yoki to‘plam) tushunchasi orqali tushuntiradi. Bizning maqolamizdagi “hisoblash tafakkuri” va uning vaqtni “hozirgi zamon”ga qamab qo‘yishi haqidagi g‘oyalar aynan shu asarga borib taqaladi.

• Shuningdek, matnda Aristotelning “Fizika” va “Metafizika” asarlariga murojaat qilingan. Bu manbalar “tabiiy

vaqt" (physis) va "texnik vaqt" o'rtasidagi ontologik farqni anglash uchun xizmat qiladi.

G'arb va Rossiya falsafiy tadqiqotlari: Xaydegger qarashlarini sharhlashda P.P. Gaydenko, V. Bibixin kabi rus faylasoflarining ishlari muhim ahamiyatga ega. P.P. Gaydenko o'zining "Yangi Yevropa falsafasi tarixi" va Xaydeggerga bag'ishlangan tadqiqotlarida "vaqtning ekzistensial talqini" ni chuqur tahlil qilgan. Uning fikricha, Xaydegger an'anaviy metafizikani rad etib, vaqtni "borliq ufqisi" sifatida qayta kashf etgan.

G'arb olimlaridan Xans-Georg Gadamerning "Haqiqat va metod" asaridagi "tushunish" germentikasi maqolamizdagi "tushunish - taqdirni anglash usuli", degan g'oyani quvvatlaydi. Ular hisoblash (texnik yondashuv) dunyoni ob'ektivlashtirishga olib kelsa, tushunish insonni borliq bilan qayta bog'lashini ta'kidlaydilar.

O'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlari:

O'zbekistonda ham ontologiya, gnoseologiya va texnika falsafasi bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jo'mladan, Qiyom Nazarov tomonidan tayyorlangan G'arb falsafasi kitobida inson va borliq munosabati, globallashuv davrida milliy o'zlik va vaqtni anglash masalalari yoritilgan.

Bundan tashqari, mahalliy tadqiqotlarda ko'proq texnologik taraqqiyotning ma'naviyatga ta'siri masalasi ustuvorlik qiladi. Biroq, Xaydeggerning "hisoblash" va "tushunish" dixotomiyasini aynan Aristotelning tabiat (physis) tushunchasi bilan bog'lab o'rganish masalasi o'zbek falsafasida hali yetarlicha ochib berilmagan. Umuman olganda mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnologiya va vaqt masalalari alohida-alohida ko'p o'rganilgan bo'lsa-da, "hisoblash" va "tushunish" jarayonlarining vaqt modalliklariga (o'tmish, bugun, kelajak) ta'siri yagona tizim sifatida kam tadqiq etilgan. [3,4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqot ob'ekti bo'lgan Martin Xaydeggerning ontologik qarashlari va vaqt falsafasini o'rganishda umumilmiy va maxsus falsafiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida quyidagi usullar tanlangan:

1. Hermenevtik tahlil usuli: Tadqiqotning asosiy metodologik vositasi sifatida hermenevtika tanlandi. Bu usul M. Xaydegger va Aristotelning birlamchi falsafiy matnlarini interpretatsiya qilish (sharhlash) va ulardagi yashirin ma'nolarni ochish imkonini beradi. Xususan, "hisoblash" va "tushunish" atamalarining shunchaki lingvistik ma'nosi emas, balki ularning matn kontekstidagi ontologik yuklamasi tahlil qilindi.

2. Fenomenologik yondashuv: Maqolada vaqt va texnika masalalariga "tashqaridan" emas, balki inson ongida namoyon bo'lish shakli sifatida qaraldi. Fenomenologik metod yordamida "Gestell" (texnik pozitsiya) va san'at asarining inson borlig'iga (Dasein) ta'siri, ularning inson hayotidagi bevosita tezahuri (ko'rinishi) tadqiq etildi.

3. Qiyosiy-tahliliy (Komparativ) usul: Ushbu metod orqali bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan ikki xil fikrlash tarzi - "Hisoblash tafakkuri" (texnik-ratsional) va "Tushunish tafakkuri" (ekzistensial-poetik) qiyoslandi. Shuningdek, Aristotelning "physis" (tabiat) tushunchasidagi "tabiiy vaqt" va zamonaviy texnologik davrdagi "sun'iy vaqt" o'rtasidagi tafovutlar solishtirma tahlil qilindi.

4. Ontologik va ekzistensial tahlil: Tadqiqotda vaqt muammosi fizik jarayon sifatida emas, balki borliqning (ontologiya) va inson mavjudligining (ekzistensiya) asosi sifatida o'rganildi. Bu usul texnologiyaning inson taqdiriga, uning o'zligini anglashi yoki unutishiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashda qo'llanildi.

5. Mantiqiy umumlashtirish: Maqola so'ngida tahlil qilingan turli qarashlar (san'at, texnika, vaqt) yagona tizimga solinib, zamonaviy jamiyat uchun dolzarb bo'lgan nazariy xulosalar chiqarildi.

Asosiy qism. Xaydegger dunyoga texnik munosabatni "hisoblash fikri" va "pozitsiya" (Gestell) tushunchalari bilan bog'laydi. Hisoblashga asoslangan tafakkurda vaqt uzluksiz oqim yoki taqdir emas, balki o'lchanadigan resurs sifatida namoyon bo'ladi. Matn tahlili shuni ko'rsatadiki, hisoblash jarayoni uchun vaqt - bu ob'ekt (Gegen-stand)dir. U har doim "qarshisida turgan" va "ishlatilishi kerak bo'lgan" narsa sifatida ko'riladi. Bu yondashuvning eng katta xavfi shundaki, u insonni faqat hozirgi zamonga bog'lab qo'yadi. "Postav" (texnik dunyoqarash) o'zini hozirgi zamoni ishlab chiqaruvchi, deb e'lon qiladi. Natijada:

• Mavjudlik boshqa mavjudotlar bilan faqat foydalilik nuqtai nazaridan bog'lanadi.

• Inson o'z o'tmishi (an'ana) va kelajagi (imkoniyatlar)dan uzilib, faqat "ayni damdagi natija" uchun yashay boshlaydi.

• Bu holat insonning asosiy "unutuvchanligini" keltirib chiqaradi - u o'zining kimligini va nima uchun mavjudligini unutadi.

Tushunish fenomeni va ekzistensial vaqt. Hisoblashdan farqli o'laroq, tushunish (Verstehen) insonni vaqtning asl mohiyatiga qaytaradi. Xaydeggerning fikricha, vaqt o'tishi bilan tushunish uchun ufqlar ochiq bo'ladi. Tushunadigan odam mavjudlikni tor "hozirgi zamon" doirasida emas, balki keng vaqtinchalik ufqdan (Zeitlichkeit) kelib chiqib idrok etadi.

Tushunish jarayonida vaqt uch o'lchovda birlashadi:

1. O'tmish (Taqdir): Inson o'z tarixiy ildizlarini anglaydi. Xaydegger taqdir, qaytish va qaytarilmaslik tushunchalarini aynan tushunish orqali izohlaydi.

2. Kelajak (Loyiha): Tushunish insonga o'z imkoniyatlarini ko'rish va kelajakka intilish imkonini beradi.

3. Hozirgi zamon (Lahza): Bu shunchaki o'tib ketuvchi daqiqa emas, balki ma'no anglanadigan paytdir.

Shuni tushunish mumkinki, tarixiy borliq tafakkur yo'lga tushganlarga o'z taqdirini beradi. Tushunish insonga o'zini "pozitsiya" (Gestell) cheklovlaridan qutqarishga va vaqtni ekzistensial ma'noda yashashga imkon beradi.

Ikki vaqtning to'qnashuvi: Soxtalik va Haqiqiylik: Matnda keltirilganidek, hisoblash va tushunish bir-biriga qarama-qarshidir va o'z chegaralarida bir-birini istisno qiladi. Texnologiya o'z vaqtini tabiiy vaqt bilan almashtirganda, dunyo "ma'nosiz" bo'lib qolmaydi, balki "soxta haqiqat"ga aylanadi.

• Texnik vaqt: O'z-o'zidan yetarli emas, doimiy ravishda boshqa narsani talab qiladi (progress, yangilanish).

• Tabiiy (Asl) vaqt: O'z to'liqligiga ega, o'tmishi va kelajagi bor, manbaga (Mohiyatga) bog'langan.

Aristotelning physis (tabiat) tushunchasi orqali qaralganda, asl vaqt - bu narsalarning o'z-o'zidan paydo bo'lishi va rivojlanishidir. Texnik vaqt esa bu tabiiy oqimga tashqaridan qilingan tajovuzdir.

Natijalar va muhokama. Hisoblash va Tushunish: Ontologik Ziddiyat Martin Xaydeggerning ontologik tahliliga ko'ra, inson borlig'i dunyo bilan munosabatga kirishishning ikki xil fundamental usuliga ega: hisoblash (Rechnen) va tushunish (Verstehen). Tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, bu ikki modallik nafaqat fikrlash tarzi, balki vaqtni boshdan kechirishning tubdan farqli shakllaridir.

Hisoblash - bu texnik-ratsional yondashuv bo'lib, u borliqni aniqlashga, o'lchashga va nazorat qilishga intiladi. Biroq, Xaydegger ta'kidlaganidek, hisoblash va tushunish bir-biriga qarama-qarshidir; ular o'z chegaralarida bir-birini istisno qiladi. Bu ziddiyatning markazida Vaqt omili turadi. Hisoblash

tafakkuri uchun vaqt - bu "ob'ekt" (Gegen-stand), ya'ni inson qarshisida turgan va foydalanishga mo'ljallangan resursdir. Bunday yondashuvda vaqtning "uflari" yopiladi va inson faqat tor "hozirgi zamon" doirasida qoladi. [8,9].

Aksincha, tushunish jarayoni vaqtinchalik (temporallik) uflarini ochadi. Tushunish orqali vaqt borliqni belgilab beradi va har qanday mavjudotga chegara hamda ma'no baxsh etadi. Demak, tushunish - bu shunchaki intellektual akt emas, balki insonning o'z taqdiri va tarixiy borlig'ini anglashi jarayonidir.

"Gestell" (Pozitsiya) hukmronligi va vaqtning ob'ektlashtirilishi Zamonaviy davrda texnologiya hukmronligi ostida dunyoga munosabat "Pozitsiya" (Gestell) shaklini oldi. Tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, texnologik xavf mashinalarning o'zida emas, balki insonning borliqqa "zaxira manbai" sifatida qarashida yotadi. Pozitsiya davrida vaqt rejimi mavjudlikni texnikalashtirishga xizmat qiladi. Bunda aslida texnik bo'lmagan hodisalar (masalan, san'at, ta'lim, insoniy munosabatlar) ham texnik mezonlar bilan o'lchana boshlaydi. "Hozirgi zamon" diktaturasi o'rnatiladi:

1. Nisbiylik munosabati: Mavjudlik o'z mohiyati bilan emas, balki boshqa narsalar bilan bog'liqligi (foydaliligi) orqali baholanadi.

2. Unutuvchanlik: Hisob-kitobga asoslangan hayot tarzi insonning "o'zlikni unutishiga" olib keladi. Hisoblaydigan odam o'zidan barcha vaqtni (o'tmish va kelajakni) yopib, qayta-qayta faqat hozirgi zamonni "iste'mol qiladi".

Bu holatda dunyo "ma'nosiz" bo'lib qolmaydi, balki unda "haqiqiy soxtalik" yuzaga keladi. Inson mavjudligi mazmunli ko'rinadi, ammo u "haqiqiy emas" (inauthentic), chunki u tabiiy vaqt oqimidan uzilgan bo'ladi.

Aristotelning "Physis" ta'limoti va ekzistensial vaqtga qaytish Texnik vaqtning sun'iyiligi anglash uchun tadqiqotda Aristotelning "physis" (tabiat) tushunchasiga murojaat qilindi. Aristotel talqinida tabiat - bu mavjudlikdan ko'ra ko'proq uning kelib chiqishi (manbai)dir. Tabiat bizda to'satdan paydo

bo'luvchi va narsalarning tabiiy yo'nalishini belgilovchi kuchdir.

Ushbu tushuncha orqali vaqtning yangi qirasi ochiladi:

• **Mustaqillik:** Tabiat (va tabiiy vaqt) o'z-o'zidan paydo bo'ladi va o'zini oqlash uchun boshqa asosga muhtoj emas. U "o'z-o'zidan to'kis" (self-sufficient) tizimdir.

• **Mohiyatga qaytish:** Agar texnologiya vaqtni "bo'laklarga", tabiat uni "yaxlitlaydi". Tushunish (Verstehen) aynan shu tabiiy, mohiyatan tushunilgan vaqt rejimida sodir bo'ladi.

Xaydegger va Aristotel qarashlari sintezi shuni ko'rsatadiki, inson najoti "poetik fikrlash tarzi"ga qaytishdadir. San'at asari — bu shunchaki estetik ob'ekt emas, balki u mulohaza yurituvchi mavjudotdir. U insonni hisoblash texnikasi hukmronligidan chiqarib, unga o'z taqdirining ekzistensial ma'nosini ochib beradi. San'at orqali inson "hozirgi zamon" qafasidan chiqib, o'tmish (an'ana) va kelajak (imkoniyat) birligidagi tarixiy borliqqa qaytadi.

Xulosa. Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, Martin Xaydegger ontologiyasida vaqt shunchaki o'lchov birligi emas, balki borliqning ochilish usulidir. Biz quyidagi xulosalarga keldik:

1. Dualistik yondashuv: Borliqqa munosabat ikki xil vaqt rejimini keltirib chiqaradi: hisoblash (texnik) va tushunish (badiiy/falsafiy).

2. Vaqtning torayishi: Texnik taraqqiyot inson vaqtini faqat "hozirgi zamon"ga qamab, uni tarixiy xotira va kelajak mas'uliyatidan uzoqlashtiradi.

3. Najot yo'li: Inson o'zligini saqlab qolishi uchun "hisoblash tafakkuri"dan tashqari, "tushunish tafakkuri"ni ham rivojlantirishi zarur. Bu esa san'at, falsafa va o'z tarixiy ildizlariga qaytish orqali amalga oshadi.

Zamonaviy jamiyatda texnologiyadan voz kechish imkonsiz, ammo unga bo'lgan munosabatni o'zgartirish - vaqtga resurs sifatida emas, balki taqdir sifatida qarash - insoniyatning ma'naviy najoti bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Heidegger M. Sein und Zeit (Being and Time). – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2006. – 445 s.
2. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. -М.: Ad Marginem, 1997. - 452 с.
3. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихина. -М.: Республика, 1993. -447 с.
4. Aristotel. Fizika // Sochiesiya: V 4-x t. T. 3. – M.: Misl, 1981. – 613 s.
5. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays / Trans. by W. Lovitt. – New York: Harper & Row, 1977. – 182 p.
6. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. - М.: Республика, 1997. -495 с.
7. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.
8. Dreyfus H.L. Being-in-the-World: A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division I. - Cambridge: MIT Press, 1991.
9. Shermuhamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. – Toshkent: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, 2008. – 424 b.
10. Abdullayeva M.N. G'arb falsafasi tarixi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. – 350 b.
11. Qahhorova Sh. Global ma'naviyat – globallashuvning gnoseologik tahlili. – Toshkent: Tafakkur, 2009.